

11. **Лучка Л. М.** Вплив цензури на розвиток бібліотечної справи Катеринославщини в другій половині XIX – на початку XX ст. / Л. М. Лучка // *Проблеми політичної історії України: зб. наук. праць / ДНУ; редкол.: О. Б. Шляхов та ін. – Дніпропетровськ: РВВ, 2015. – № 10. – С. 79-85.*
12. **Лучка Л. М.** Цензурна політика царизму в діяльності бібліотечних установ Катеринославщини у другій половині XIX початку XX ст. / Л. М. Лучка // *Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті: зб. наук. праць / ДНУ; редкол.: С. І. Світленко та ін. – Дніпропетровськ; Ліра, 2016. – № 14. – С. 171-179.*
13. **Лямцев Н.** Краткий обзор начального народного образования в России / Н. Лямцев // *Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 13. – С. 306-316.*
14. *Обзор работ II секции Съезда // Библиотекарь. – 1911. – № 3. – С. 307-327.*
15. *Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной 1912 г. сессии. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1913. – 287 с.*
16. **Ридькин.** К вопросу о слабой деятельности читалень-библиотек / Ридькин // *Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 26. – С. 637-638.*
17. *Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору / О. Онищенко (кер. проекту), В. Горовий, В. Попик та ін.; НАН України, НБУВ. – Київ, 2015. – 296 с.*
18. *Южная заря. – 1910. – 30 апр. – С. 3.*

Надійшла до редкол.: 01.03.2018

УДК 378(091)(477) «188/192»

DOI: 10.15421/23189

Розвиток вищої освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Довжук І. В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Розглянуто питання розвитку вищої освіти в Україні пореформеного періоду в умовах соціально-економічної модернізації. Звернено увагу на роль створюваних вищих технічних навчальних закладів у підготовці спеціалістів для вітчизняної індустрії.

Ключові слова: підприємці; Україна; вищі навчальні заклади; промисловість

Рассматриваются вопросы развития высшего образования в Украине пореформенного периода в условиях социально-экономической модернизации. Обращено внимание на роль создаваемых высших технических учебных заведений в подготовке специалистов для отечественной индустрии.

Ключевые слова: предприниматели; Украина; высшие учебные заведения; промышленность

The development of higher education in the post-reform period in Ukraine in socio-economic modernization terms are scrutinized in the article. Attention is paid to the role of established higher technical educational establishments in training specialists for the domestic industry. At the time considered it merchant companies, stock exchange committees, the society for promoting commercial education the largest commercial and industrial centers of Ukraine more persistently raised the question of the establishment of higher commercial schools, which is seen as a purely corporate educational institutions. Because at this time the commercial departments existed only in St. Petersburg and Riga polytechnics institute, so many merchants were forced to send their children abroad.

It was emphasized that the formation of a higher education system in Ukraine in the late XIX-th – early XX-th centuries actively contributed to the organizational and financial efforts of the business stratum. Due to the donation of entrepreneurs during the study period, new buildings of universities and institutes were built, scholarships were established, educational programs were improved, and research was being carried out, associations were active in helping poor students.

Largely, thanks to the initiative of representatives of business circles, the imperial government was forced to more actively promote the development of higher education, primarily technical.

Keywords: entrepreneurs; Ukraine; higher educational establishments; industry

Становлення системи вищої освіти в Україні відбувалося з кінця XIX ст., коли інтенсивний розвиток капіталізму в промисловості, торгівлі, на транспорті й у сільському господарстві стимулював цей процес. Утім кількісні показники розвитку мережі закладів вищої школи значно відставали від потреб життя. Основу вищої школи в Російській імперії становили державні навчальні заклади. Водночас засновувалися інститути завдяки організаційним заходам наукової громадськості та матеріальним зусиллям широкого кола представників підприємницького прошарку, на кошти яких вони нерідко й утримувалися. Держава лише в окремих випадках надавала цим закладам незначні субсидії. Усі вищі навчальні заклади, особливо новостворені недержавні, та насамперед незаможне студентство потребували різноманітної допомоги. Навіть державне фінансування університетів не могло задовольнити їхніх нагальних потреб. Тому заможні верстви суспільства, у тому числі й підприємці, завжди досить охоче жертвували кошти на розвиток вищої освіти, яку до останньої чверті XIX ст. в під-російській Україні надавали виключно Харківський (заснований 1805 р.), Київський (1834 р.) та Новоросійський (Одеса, 1865 р.) університети.

Мета цієї розвідки – у контексті соціально-економічного розвитку українських губерній кінця XIX – початку XX ст. проаналізувати становлення тут системи вищої освіти та показати ту роль, яку відігравали в цьому вітчизняні підприємці. Цю проблему так чи

інакше у своїх працях зачіпали І. Камад, О. Донік, Є. Степанович, В. Ковалинський та ін.

Зазначимо, що значні кошти від меценатів отримував з моменту створення Харківський університет. Чимало коштів заможні земляки надали на заснування стипендій та іншу допомогу для незаможних студентів. Так, серед найбільших пожертвувань слід назвати 4 стипендії, засновані протягом 1875–1904 рр. родиною підприємців Рубінштейнів (сума витрат складала понад 20 тис. руб.). Купець В. І. Болотніков зі свого боку асигнував до стипендіального фонду капітал у 3400 руб. [9, с. 209–210]. Харківський земельний банк у 1880 і 1889 рр. пожертвував університету по 10 тис. руб. на заснування премій для студентів за кращі наукові роботи з економіки. На 1913 р. сума стипендіального капіталу від цієї установи становила понад 42 тис. руб. [21, с. 128, 134].

Завдяки І. Г. Харитоненку, який на влаштування в Харкові гуртожитку для незаможних студентів університету асигнував 100 тис. руб., на початку 1880-х рр. по вул. Сумській була споруджена велика триповерхова мурована будівля гуртожитку, розрахована на 150 осіб. Проте їй не довелося слугувати меті, для якої вона передбачалася. За рішенням керівництва університету, у 1884 р. замість гуртожитку тут розташувався медичний факультет [1, с. 62]. Наступного року цей підприємець-меценат виділив ще 50 тис. руб. до стипендіального фонду, з відсотків яких утримувалися щорічно 20 студентів. Стипендії видавалися російським підданям, які успішно навчалися в університеті [21, с. 60].

Уже в перші десятиліття існування Київського університету св. Володи-мира представниками різних верств було пожертвувано понад 100 тис. руб. на стипендії і премії студентам. Ця сума продовжувала і надалі збільшуватися за рахунок нових надходжень, які давали можливість здібним незаможним юнакам отримати вищу освіту. Наприклад, 1867 р. капітал каси склав 7500 руб., відсотки з якого було поділено між трьома студентами-євреями. Зі свого боку М. А. і Ф. А. Терещенки у 1893 р. надали капітал у 6 тис. руб., на відсотки з якого було засновано стипендію ім. кн. О. М. Дондукова-Корсакова на юридичному факультеті [4, с. 195]. Наступного року цукрозаводчик Лазар Бродський пожертвував 5 тис. руб. на заснування стипендії імені свого сина М. Л. Бродського для студентів єврейського віросповідання. На 1 січня 1895 р. при Київському університеті св. Володимира існувало 46 стипендій, заснованих приватними особами та організаціями, з відсотків капіталів яких протягом звітного

року було видано понад 12 тис. руб. [16, с. 24]. І надалі від представників великої буржуазії надходили кошти на заснування стипендій для студентів цього університету. Так, 1901 р. була заснована на медичному факультеті стипендія ім. професора К. Г. Трітшеля – відомого лікаря – у розмірі 5600 руб. Найбільші пожертвування на цю справу зробили цукрозаводчики: декілька членів родини Терещенків (2000 руб.), Лазар і Лев Бродські (500 руб.), І. М. Зайцев (300 руб.) і М. Р. Закс (300 руб.). У липні 1903 р. Єлизавета Михайлівна, удова І. М. Терещенка, пожертвувала капітал у 30 тис. руб. на заснування трьох стипендій імені свого чоловіка. Згідно з положенням про них, останні надавалися студентам незалежно від їхнього віросповідання і національності [20, с. 3].

У містах із розвинутою мережею вищих навчальних закладів існували добродійні об'єднання допомоги студентству. Поява цих товариств пояснювалася істотними змінами в соціальному складі учнів вищих шкіл. У другій половині XIX ст. на зміну забезпеченому дворянству прийшли заможні різночинці. Тяжке матеріальне становище багатьох студентів ініціювало створення відповідних товариств, допомога яких включала внесення платні за навчання, надання грошової допомоги, підтримка в різних невідкладних випадках. Надані позики за спеціальними умовами потрібно було погасити після завершення навчання і отримання місця служби [28, с. 82].

У 1870 р. при Університеті св. Володимира засновано Попечительство нужденних студентів, бюджет якого протягом тривалого часу складався завдяки щорічним внескам його почесних членів: П. П. Демидова (2 тис. руб.), Ф. А. Терещенка (1800 руб.), М. А. Терещенка (500 руб.) та Лазаря Бродського (500 руб.), що давало змогу об'єднанню надавати постійну адресну допомогу. Згодом ще одне добродійне об'єднання – Товариство допомоги студентам, засноване при цьому університеті у 1881 р. при підтримці київських підприємців завершило спорудження в 1903 р. триповерхової студентської їдальні, яка була здатна обслуговувати щоденно в 5 змін до 1000 осіб [4, с. 94–195].

Проблема розширення та модернізації технічної і комерційної освіти в Україні передбачала створення відповідних вищих навчальних закладів, у функціонуванні яких найбільше були зацікавлені торгово-промислові кола. Нагальна потреба в висококваліфікованих фахівцях змушувала підприємців самим робити рішучі кроки до заснування інститутів. Адже наприкінці XIX ст. економічний розвиток імперії викликав гостру потребу в інженерах, техніках, агрономах, банкірах, економістах тощо. За офіційними даними, у 1892 р. з 27132

управителів фабрик і заводів Російської імперії технічну освіту мали всього 2076, тобто 7,5 %, серед яких вищу спеціальну освіту – менш як 1 %. Не випадково іноземні спеціалісти на підприємствах країни становили близько третини всіх фахівців [26, с. 13].

Фабрично-заводська індустрія, що високими темпами розвивалася в останній третині XIX ст. у промисловому регіоні України, гостро потребувала фахівців із вищою технічною освітою. Єдиний Петербурзький технологічний інститут не міг забезпечити відповідними кадрами підприємства краю. Промисловці та наукова громадськість Харкова, насамперед професура університету, постійно наголошувала на брак технічних спеціалістів і висловлювалася за створення вищого навчального закладу в місті для їхньої підготовки. У січні 1871 р. з цього питання відбулося зібрання Харківської міської думи, серед гласних якої було чимало купців і промисловців. Остання постановила пожертвувати з міського бюджету на організацію інституту й купівлю для нього земельної ділянки площею 28,5 га. Міністерство фінансів того ж року розробило проект майбутнього вищого навчального закладу [30, с. 12].

Невдовзі почалося будівництво комплексу приміщень корпусів Практичного технологічного інституту, які мали складатися із семи корпусів. Частину споруд інституту – хімічну і фізико-хімічну лабораторії, механічну майстерню – спорудили ще в 1877 р., завершення будівництва інших корпусів і житлових будинків для педагогічного складу затягнулося у зв'язку з російсько-турецькою війною [12, с. 4]. Однак, побудовані приміщення пустували аж до 1885 р., коли 16 квітня царський уряд нарешті затвердив Положення, згідно з яким у країні розпочав роботу другий після петербурзького вищий навчальний заклад з підготовки технічних кадрів – Харківський практичний технологічний інститут.

Перший прийом студентів відбувся вже в серпні 1885 р. у кількості 125 осіб на механічне і хімічне відділення. У 1894 р. на цих відділеннях навчалося вже 542 студенти. Хоча плата за навчання була невисокою, при інституті заснували стипендії як на державні, так і на громадські та приватні кошти для незаможних студентів, відсоток яких був значним. Так, на капітали підприємців у 1903 р. тут існували дві стипендії ім. М. Х. Гельферіха, а також ім. Х. І. Гебенштрейта та Російського товариства пароплавства і торгівлі [17].

Однак, не дивлячись на те, що кількість студентів Харківського технологічного інституту щорічно повільно зростала, він, зрозуміло, не в змозі був забезпечити технічно грамотними кадрами промисловість України. Тому на зламі XIX-XX ст. громадськість

найбільших промислових центрів України – Одеси, Миколаєва та Києва неодноразово піднімала питання про заснування тут технологічних інститутів. Але царський уряд не поспішав позитивно вирішувати питання про створення нових вищих технічних закладів. Посилаючись на нестачу коштів, несвоєчасність та інші причини, він відхиляв клопотання про їхнє заснування.

Особливо велика потреба у спеціалістах із вищою технічною освітою відчувалася в Києві. Не дивлячись на інтенсивний розвиток цукрової промисловості на Правобережній Україні, наприкінці XIX ст. на українських землях не існувало жодного навчального закладу з підготовки спеціалістів по виробництву й обслуговуванню обладнання для цукрозаводів та агрономів. Тому під тиском громадськості краю, у першу чергу цукрозаводчиків, питання про створення в Києві середнього технічного навчального закладу обговорювалося в державних установах, на засіданнях міської думи, неодноразово піднімалося на шпальтах місцевої преси, особливо перед черговими виборами до Думи. Зі свого боку цукрозаводчики Південно-Західного краю ще в 1880 р. розпочали збір коштів на організацію технічного училища в цьому місті [31, с. 7].

На початку 1890-х рр. промислова та фінансова буржуазія і наукова громадськість почали дедалі наполегливіше порушувати питання про заснування в Києві технічної школи. Але справа зрушила з місця після відвідин Києва 1 жовтня 1896 р. міністра фінансів С. Ю. Вітте. Під час його зустрічі з делегацією на чолі з міським головою С. М. Сольським він завірив, що уряд підтримає будь-які конструктивні починання місцевої громадськості у справі заснування технічної школи. Уже 12 жовтня 1896 р. Київська міська дума постановила: «Визнати бажаним відкриття в Києві середнього механіко- і хіміко-технічного училища» [31, с. 6, 9].

У цей час цукрова промисловість країни переживала гостру кризу. Цукровий синдикат припинив вивозити зайвий цукор за кордон, у відповідь ціни на внутрішньому ринку відчутно впали. Впливові представники галузі просили міністра фінансів відрегулювати виробництво цього продукту гарантованим урядовим нормуванням, завіривши, що при позитивному вирішенні зазначеного питання, вони зроблять пожертвування на громадські потреби, у першу чергу на заснування технічного навчального закладу. Зрештою, Міністерство фінансів на чолі із С. Ю. Вітте підтримало їхнє прохання [13, с. 218-219].

Уже 25 листопада 1896 р. у Києві на квартирі Лазаря Бродського відбулася нарада, в якій взяли участь, крім промисловців, представники міської влади, адміністрації Південно-Західної

залізниці, професори університету, інженери. Після обговорення було вирішено заснувати в місті не середній технічний навчальний заклад, а Політехнічний інститут з механічним, інженерним, хімічним та агрономічним відділеннями, які готували б інженерів-технологів, агрономів і керівників великих промислових підприємств. Протягом двох років ряд комісій Комітету по заснуванню КПІ провели величезну роботу щодо розробки його статуту та навчальних програм, збору коштів і вибору місця під спорудження приміщень. 30 січня 1898 р. царським указом було дозволено відкрити КПІ з осені цього року, який знаходився у віданні Міністерства фінансів по Департаменту торгівлі і мануфактур. 31 серпня Політехнічний інститут розпочав свою роботу в щойно збудованому приміщенні комерційного училища по вул. Бульварно-Кудрявській [13, с. 219-220].

Зазначимо, що у зборі коштів на будівництво КПІ найбільшу участь взяли представники промислово-фінансових і торгових кіл, відповідні установи та міська влада. Усього ж пожертвування надійшли від 84 фізичних та юридичних осіб. Із загальної суми у 2,45 млн руб. останні виділили на цю справу більше 1 млн руб. Найбільші суми грошей надали такі установи і приватні особи: Київська міська дума – 300 тис. руб., родина Терещенків – 150 тис. руб., Лазар Бродський – 100 тис. руб., Київський біржовий комітет – 72 тис. руб., Товариство Тростянецького цукрового заводу 18 тис. руб., нащадки Ф. А. Терещенка – 15 тис. руб., Київські промисловий і земельний банки – по 15 тис. руб. кожний, цукрозаводчики І. М. Зайцев, К. В. Фішман і М. Б. Гальперін – по 10 тис. руб. [18, с. 569-575, 584].

У квітні 1902 р. було завершено будівництво шести великих корпусів, які утворили ціле містечко. Зокрема, інститут мав у своєму розпорядженні головний корпус довжиною 260 м, де розмістилися інженерне, механічне та агрономічне відділення, канцелярію, науково-технічну бібліотеку, інші навчально-допоміжні приміщення. Також були споруджені житлові будинки для викладачів і працівників інституту. Автор проекту архітектор І. Кітнер створив величний комплекс споруд, який кардинально змінив навколишню місцевість та її роль у житті міста [11, с. 5, 7].

З кожним роком кількість студентів в інституті швидко зростала. Уже 1905 р. в КПІ навчалось понад 1600 студентів, у той час як при його відкритті на перший курс було зараховано 360 осіб [8, с. 700]. Хоча і надалі в Україні залишався великий попит на фахівців із вищою технічною освітою, усе ж кваліфіковані випускники КПІ

з змогли відчутно потіснити іноземних спеціалістів на великих промислових підприємствах та у сільськогосподарських господарствах. Так, лише за сім років існування інституту дипломи агрономів отримало 200 осіб [25, с. 34].

Зазначимо, що вже на момент відкриття інституту серед засновників стипендіальних капіталів були такі відомі підприємці як С. С. Могилицев (5 тис. руб.), Лазар і Лев Бродські (18 тис. руб.), М. П. Дегтерьов (15 тис. руб.), Я. Б. Епштейн (12,9 тис. руб.), графи Бобринські (1 % з доходів зі Смілянських маєтків), а також Товариство Харківського рафінадного заводу (9 тис. руб.) [31, 39]. Пізніше, у 1903 р. дружина І. М. Терещенка пожертвувала на заснування стипендій його імені для незаможних студентів капітал у 30 тис. руб. [4, с. 196]. Крім того, для поліпшення матеріально-побутових умов останніх у жовтні 1901 р. було створено Товариство допомоги нужденним студентам Київського політехнічного інституту, що розпочало свою роботу трохи пізніше – навесні 1903 р. Протягом наступного десятиліття об'єднання надало допомогу 4614 особам у розмірі понад 55 тис. руб., відкрило гуртожиток на 30 місць, їдальню, бюро працевлаштування та інші заклади, конче потрібні незаможному студентству. Найсуттєвішу фінансову допомогу товариству надали О. М. та Є. В. Те-рещенки (8 тис. руб.), Є. М. Терещенко (понад 2 тис. руб.), Й. Бродський (6 тис. руб.), С. С. Могилицев (1 тис. руб.) [14, с. 132].

В останнє десятиліття XIX ст. різко зросла потреба у фахівцях із вищою освітою для гірничозаводської і металургійної промисловості, що інтенсивно розвивалася на Півдні України. На переважній більшості металургійних заводів інженерні посади займали іноземці. Проте нерідко на посадах перебували спеціалісти із середньою технічною освітою, а то й навіть без неї. На той час підготовка інженерів здійснювалася в єдиному Гірничому інституті у С.-Петербурзі, який знаходився далеко від Донецько-Криворізького гірничозаводського району. На Півдні України існувало лише два початкових спеціальних навчальних заклади – Лисичанська і Поляковська штейгерівські школи. Зрозуміло, що ці заклади не могли забезпечити інженерне керівництво виробництвом. До того ж у 1879 р. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії постановив змінити 729-у статтю гірничого статуту, виданого в 1863 р., і записати: «Гірничому управлінню і Гірничому департаменту... вимагати від власників небезпечних розробок призначати відповідальним гірничого і гірничорудного інженера» [3, с. 5].

Підкреслимо, що завдяки наполегливості передової громадськості й промисловців вдалося здобути дозвіл на відкриття гірничого навчального закладу в Катеринославі. 26 січня 1896 р. тут відбулася нарада членів міської думи і представників промисловості, яка висловилася за створення такого училища. 17 квітня міська дума одноголосно постановила: «Розпочати клопотання про заснування училища, асигнувавши для цього 200 тис. руб. і відвівши безкоштовно ділянку міської землі» [2, с. 7]. У серпні губернатор повідомив про цю пропозицію до вищих урядових інстанцій. Зі свого боку XXI з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який відбувся 25 жовтня 1896 р., також висловився за відкриття Вищого гірничого училища в Катеринославі й повідомив, що гірничопромисловці асигнують на цю справу 1100 тис. руб. [23, арк. 6].

Урочисте відкриття Катеринославського вищого гірничого училища (КВГУ) відбулося в Потьомкінському палаці 30 вересня 1899 р. Тут заклад перебував два роки, а вже у вересні 1901 р. було споруджено повністю хімічний та значну частину головного корпусів. 2 липня 1902 р. спеціальна комісія прийняла споруджені будівлі, і навчальний заклад почав працювати у власних приміщеннях [24, с. 34, 37]. Училище вважалося вищим тільки в порівнянні з іншими гірничими училищами. Положення про КВГУ від 4 червня 1899 р. затвердило програму навчання на двох факультетах – гірничому і гірничозаводському, термін якого складав три з половиною роки. Його випускники – гірничі техніки – ні у званні, ні в оплаті праці не прирівнювалися до випускників Петербурзького гірничого інституту, тим самим не мали права займати відповідальні адміністративні посади [26, с. 23].

Однак, уже в 1903 р. Державною радою було дозволено розширити курс КВГУ до чотирьох років, випускникам якого надавалося звання інженера з відповідної спеціальності. У травні 1907 р. черговий з'їзд гірничопромисловців запропонував здійснити повну реорганізацію училища. Невдовзі Міністерство торгівлі й промисловості, якому підлягало КВГУ, виробило проект перетворення училища в Гірничий інститут і прийняло рішення про виділення необхідних коштів на його будівництво і обладнання. Нарешті, 7 липня 1912 р. законопроект про перетворення КВГУ в Гірничий інститут після розгляду в Державній думі був затверджений царем. Документ розширював штати, а головне – випускникам відтепер мали присвоювати звання гірничих інженерів та видавати відповідні дипломи [22, арк. 10, 41-46, 62].

Наступним кроком в організації вищих спеціальних навчальних закладів у Наддніпрянській Україні стало створення комерційних інститутів, які належали до недержавних навчальних закладів. Вища комерційна школа передбачала забезпечення економіки спеціалістами з торгівлі й промисловості, банківсько-страхової і кооперативної справи, муніципальних і адміністративних служб. Тому саме буржуазія, у першу чергу купецтво, стали основним рушієм у заснуванні й утриманні таких навчальних закладів. Підсумовуючи досягнення у розвитку вищої комерційної освіти, 1915 р. журнал «Техническое и коммерческое образование» писав: «Найбільш видатним явищем останніх років у галузі професійної освіти слід визнати розвиток інтересу до вищої комерційної освіти в середовищі торгово-промислового класу» [7, с. 139]. Зокрема, на цей час завдяки фінансовим і організаційним зусиллям купців і промисловців функціонували комерційні інститути в Києві та Харкові. Підприємці також піклувалися про посилення їхнього юридичного статусу, приділяли чимало уваги вдосконаленню їхніх організаційних засад, наукової і навчальної діяльності, опікувалися незаможним студентством.

На зламі XIX–XX ст. саме купецькі товариства, біржові комітети, товариства розповсюдження комерційної освіти найбільших торгово-промислових центрів України все більш наполегливо піднімали питання про заснування вищих комерційних шкіл, які розглядалися ними як суто корпоративні навчальні заклади. Адже на цей час комерційні факультети існували тільки при Петербурзькому і Ризькому політехнічних інститутах, тому багато купців змушені були відправляти на навчання своїх дітей за кордон [26, с. 24]. Зокрема, в Києві, який уже наприкінці XIX ст. став центром ряду відділень комерційних і державних банків, гостро відчувалася потреба в спеціалістах такого профілю. 1903 р. професор Університету св. Володимира М. В. Довнар-Запольський запропонував створити вищі комерційні курси. Після трирічного обговорення цього питання дозвіл на їхню організацію було отримано тільки тому, що витрати на їхнє утримання мали надходити не з казни, а від міської управи й ділових кіл. Київські приватні Вищі комерційні курси розпочали роботу в 1906 р., а в травні 1908 р. були реорганізовані в Комерційний інститут з двома відділеннями: економічним і комерційно-технічним [5, с. 2, 7-8]. При них існували також залізничний, страховий, банківський, педагогічний і земсько-міський підвідділи. Згодом, у грудні 1912 р. було затверджено Положення про інститут та його штат [10, с. 3-4].

На заснування Комерційного інституту Київська міська дума виділила 87700 руб. та надала для нього будинок по Бібіковсько-му бульвару. Він був реконструйований і добудований. Нова велика чотириповерхова споруда зайняла весь квартал між сучасними вулицями І. Франка і Пирогова, ставши найпомітнішим будинком цивільного призначення цієї частини вулиці [29, с. 47]. Тепер тут міститься головний корпус Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Протягом наступних 4-х років після заснування інституту представниками ділових кіл було надано на його користь 250 тис. руб., з яких 100 тис. пожертвував Лев Бродський. Уже в 1910 р. стипендіальний фонд Київського комерційного інституту становив 150 тис. руб. Крім цього, для підтримки навчального закладу київські підприємці заснували на його користь спеціальний збір у розмірі 20 % зі внеску за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв. Зі свого боку Університет св. Володимира та Політехнічний інститут забезпечили заклад навчально-допоміжною базою і професорсько-викладацькими кадрами. Це був перший вищий навчальний заклад, де в офіційному порядку отримували освіту і жінки [15, с. 32].

Зазначимо, що Вищі комерційні курси у Харкові були засновані завдяки цілковитій ініціативі та фінансовим зусиллям місцевих купців і промисловців, які на початку ХХ ст. неодноразово на засіданнях Купецького товариства і Біржового комітету піднімали це питання. Нарешті, у лютому 1911 р. купецьке товариство на чолі зі старостою С. М. Жвержеєвим, заслухавши доповідну записку професора університету М. І. Палієнка, викладача комерційного училища І. І. Попова та комерції радника І. К. Велитченка про нагальну необхідність заснування в місті вищого комерційного навчального закладу, схвалило цю ідею та утворило спеціальну комісію. З'їзд гірничопромисловців, який відбувся в листопаді того ж року, підтримав клопотання харківського купецтва з цього питання перед Міністерством торгівлі й промисловості. Уже в жовтні 1912 р. навчальний заклад розпочав свою роботу (статут був затверджений 26 травня) [6, с. 5].

Для матеріальної підтримки навчального закладу купецьке товариство разом із місцевими представниками промисловості постановило здійснювати щорічний збір у розмірі 20 % до спеціального фонду за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв (перших п'яти розрядів). Так, у 1912 р. до каси курсів надійшов перший збір у розмірі понад 21 тис. руб., а в 1915 р. він уже становив 27625 руб. [19, с. 38]. Зі свого боку Рада з'їзду гірничопромисловців також

щорічно виділяла чималі суми грошей для потреб цього навчального закладу. Зокрема, згідно з рішеннями XXXVIII і XXXIX з'їздів гірничопромисловців було асигновано відповідно в 1913 і 1914 рр. по 5 тис. руб. на спорудження приміщення курсів, які офіційно набули статусу інституту 14 липня 1916 р. Уже того року комерційний інститут розмістився у власному приміщенні. Разом з обладнанням його спорудження коштувало близько 700 тис. руб. Невипадково в 1916 р. член Державної ради М. Ф. фон Дітмар охарактеризував Харківський комерційний інститут як «одне з визначних явищ в ряду... витворень громадської ініціативи» [7, с. 144].

Активно виступали за створення комерційного вищого навчального закладу ділові кола Одеси – найбільшого торгового центру України. Ще в 1851 р. купецтво міста склало акт про необхідність створення в краї вищого спеціального комерційного навчального закладу. У червні 1887 р. знову обговорювався проект Попечительної ради комерційного училища про перетворення його в інститут. Але ця та інші пропозиції залишилися тільки на папері. Наприкінці XIX – на початку XX ст. одеські комерсанти за підтримки представників наукової громадськості, зокрема професорів Новоросійського університету О. Маркевича і М. Чижова, неодноразово піднімали питання про організацію на базі вищезазначеного середнього комерційного училища вищого навчального закладу. Однак питання про його заснування в Одесі так і не було вирішено за правління царського уряду [27, с. 78].

Таким чином, становленню системи вищої освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. активно сприяли організаційні і фінансові зусилля підприємницького прошарку. Найбільш далекоглядні промисловці й купці, насамперед через представницькі станові, міські й професійні об'єднання, тією чи іншою мірою виступили ініціаторами створення та матеріального забезпечення діяльності Політехнічного і Комерційного інститутів у Києві, Технологічного й Комерційного – у Харкові, Гірничого – у Катеринославі. Завдяки їхнім пожертвуванням у досліджуваний період будувалися нові корпуси університетів та інститутів, засновувалися стипендії, удосконалювалися навчальні програми й здійснювалися наукові дослідження, активно діяли товариства допомоги незаможним студентам. Хоча імперський уряд не задовольнив багатьох ініціатив промисловців і купців щодо заснування вищих навчальних закладів, яких потребувало народне господарство Наддніпрянської України, значною мірою саме завдяки ініціативі представників підприємницьких

кіл останній був змушений більш активно сприяти розвитку вищої освіти і, насамперед, спеціальної.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Багалеї Д. І.** История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер: в 2 т. – Харьков, 1912. – Т. 2. – 974 с.
2. Днепропетровский горный институт: Исторический очерк: В 2-х кн. / А. А. Ренгевич, И. П. Гаркуша, Н. Я. Биличенко и др. – Кн. 1: История и развитие (1899–1989). – М.: Недра, 1990. – 345 с.
3. Доклад председателя Совета Съезда горнопромышленников Юга России горного инженера Н. Ф. фон Дитмара по вопросу: О преобразовании Екатеринославского высшего горного училища. – Харьков, 1907. – 8 с.
4. **Донік О. М.** Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
5. Записка о Киевском коммерческом институте (1910). – Київ, 1910. – 62 с.
6. Записка по вопросу о преобразовании Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества в Коммерческий институт и о постройке собственного здания. – Харьков, 1914. – 13 с.
7. **Іванов А. Е.** Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М.: Институт истории СССР, 1991. – 392 с.
8. Історія Києва: У 2-х т. – Т. 1. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. – 802 с.
9. **Камад І.** З історії присудження іменних стипендій у Харківському імператорському університеті у XIX – на початку XX ст. / І. Камад // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. Вип. 12. – Київ: Рідний край, 2001. – С. 205-213.
10. Киевский коммерческий институт. 1913 г. (История возникновения и современное состояние). – Київ, 1913. – 32 с.
11. **Беляков Г. Ф.** Київський політехнічний інститут: Нарис історії / Г. Ф. Беляков, Є. С. Василенко, М. Ф. Вілков та ін. – Київ: Наук. думка, 1995. – 320 с.
12. **Кирпичев В. Л.** Десятилетие Харьковского практического технологического института. 1885-1895 гг. Отчет, прочитанный на годовичном акте 15-го сентября 1889 г. / В. Л. Кирпичев. – Харьков, 1895. – 19 с.
13. **Ковалинский В. В.** Семья Терещенко / В. В. Ковалинский. – Київ: Преса України, 2003. – 388 с.
14. **Микулин А.** Краткий обзор деятельности Общества вспомоществования нуждающимся студентам Киевского Политехнического института Императора Александра II за первое десятилетие (1903 1912) / А. Микулин // Справочник-путеводитель по Киеву и его окрестностям. Издание Комитета Общества вспомоществования нуждающимся студентам Киевского Политехнического института. – Киев, 1913. – С. 129-141.
15. **Нарадько А. В.** Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. В. Нарадько : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. В. Нарадько. – Полтава, 2002. – 222 с.
16. Отчет и речь, читанные на годовичном акте в Университете св. Владимира 17 января 1895 г. – Киев, 1895. – 73 с.
17. Отчет о состоянии Харьковского технологического института императора Александра III за 1903 год // Харківський політехнічний: події та факти / Під ред. Ю. Т. Костенка. – Харків: Прапор, 1999. – С. 102-170.

18. Отчет по постройке Киевского Политехнического Института Императора Александра II. Исполнительные сметы по строительным работам на сумму 2 451 233 руб. 74 коп. – Киев, 1902. – 584 с.
19. Отчет Харьковских Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества. За 1914–1915 учебный год. – Харьков, 1915. – 42 с.
20. Пожертвование Н. А. Терещенко // Киевлянин. – 1899. – 4 ноября (№ 305).
21. Правила стипендий, пособий, премий и прочих капиталов, существующих при Императорском Харьковском университете, составленные в 1913 году. Харьков, 1913. – 136 с.
22. Российский государственный исторический архив, г. С.-Петербург (Далі – РГИА). – Ф. 1278. – Оп. 2. – Д. 1811.
23. РГИА. – Ф. 37. – Оп. 69. – Д. 31.
24. **Рубин П. Г.** Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего горного училища и его деятельности за первое десятилетие (1899–1909) / П. Г. Рубин. – Екатеринослав, 1909. – 147 с.
25. Справочник для студентов Сельскохозяйственного отделения Киевского политехнического института / Сост. под ред. П. Р. Слезкина. – Киев, 1910. – 62 с.
26. **Степанович Е. П.** Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX вв.) / Е. П. Степанович / АН УССР, Ин-т истории. – Киев: Наук. думка, 1991. – 100 с.
27. **Степанович Є. П.** З історії вищої спеціальної освіти на Україні / Е. П. Степанович // Укр. іст. журн. – 1982. – № 1. – С. 72-79.
28. **Ступак Ф. Я.** Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Ф. Я. Ступак. – Київ: Хрещатик, 1998. – 208 с.
29. **Третяк К. О.** Історія забудови та архітектури Києва наприкінці XIX – на початку XX ст. / К. О. Третяк: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / К. О. Третяк. – Київ, 1999. – 192 с.
30. Харьковский политехнический институт. 1885–1985: История развития / Отв. ред. Н. Ф. Киркач. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1985. – 222 с.
31. **Цовский В.** Киевский политехнический институт Императора Александра II / В. Цовский; издание Ф. Л. Иссерлиса. – Киев, 1898. – 39 с.

Надійшла до редкол.: 16.02.2018